

تشیح

ریشه‌ها و باورهای عرفانی

دکتر محمدعلی امیرمعزی

ترجمه دکتر نورالدین الله دینی

۱۳۹۴

اختصارات نام مجلات و مراجع عمومی

EIR	<i>Encyclopaedia Iranica</i> , ed. E. Yarshater (London and New York, 1982-)
EJ	<i>Eranos Jahrbuch</i>
EPHE	Ecole Pratique des Hautes Etudes (Sorbonne).
GAL	C. Brockelmann, <i>Geschichte der arabischen Literatur</i> (Weimar, 1898)
GASF	Sezgin, <i>Geschichte des arabischen Schrifttums</i> (Leiden, 1967-1986)
IC	<i>Islamic Culture</i>
IJMES	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
IOS	<i>Israel Oriental Studies</i>
JA	<i>Journal Asiatique</i>
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society</i>
JESHO	<i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
JNES	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
JRAS	<i>Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland</i>
JSAI	<i>Jerusalem Studies in Arabic and Islam</i>
JSS	<i>Journal of Semitic Studies</i>
MIDEO	<i>Mélanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire</i>
MW	<i>Muslim World</i>
REI	<i>Revue des Etudes Islamiques</i>
RHR	<i>Revue de l'Histoire des Religions</i>
REJ	<i>Revue des Etudes juives</i>
RSO	<i>Rivista degli Studi Orientali</i>
SI	<i>Studia Islamica</i>
WZKM	<i>Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes</i>
ZA	<i>Zeitschrift für Assyriologie</i>
ZDMG	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>

فهرست

۹	□ سخن مترجم
۱۱	□ پیشگفتار و سپاس
۲۳	فصل اول: مروری بر اصطلاح «دین علی» و سیری در سرچشمه‌های ایمان شیعی
۷۳	فصل دوم: شهربانو، بانوی ایران‌زمین و مادر امامان: میان ایران پیش از اسلام و...
۱۳۹	فصل سوم: پژوهشی درباره‌ی الوهیت امام
۱۷۳	فصل چهارم: وجود پیشینی امام
۲۰۹	فصل پنجم: امام در ملکوت: عروج و تعلیم راز
۲۳۵	فصل ششم: دانایی توانایی است: تعبیرها و نهفته‌های معجزه در تشیع امامی قدیم
۲۷۹	فصل هفتم: نکته‌هایی در باب ولایت امامی
۳۲۹	فصل هشتم: فقط مرد خدا انسان است: خداشناسی و انسان‌شناسی عرفانی بر...
۳۶۱	فصل نهم: مجاهد تأویل: شعری از ملاصدرا درباره‌ی علی(ع)
۳۸۹	فصل دهم: ملاقات با ائمه در عرفان معاصر دوازده‌امامی
۴۲۵	فصل یازدهم: یادداشت‌هایی درباره‌ی دعا در شیعه امامی
۴۵۳	فصل دوازدهم: آخر زمان و بازگشت به مبدأ
۴۷۹	فصل سیزدهم: گونه‌شناسی دیدار امام غایب(ع)
۵۱۳	فصل چهاردهم: غیبتی سرشار از حضور: تأویل شیخیه از غیبت
۵۳۷	□ کتاب‌شناسی
۵۹۱	□ فهرست اعلام

سخن مترجم

بگذار ز گیتی اثری آنکه در آفاق تا چشم به هم برزنی از ما خبری نیست

(عنصر المعالی، قابوس‌نامه)

از آنجا که مؤلف محترم سیمایی قابل توجه از کتاب خود ارائه نموده‌اند بنده در مورد محتوای کتاب سخنی نمی‌گویم. اما باید گفت که کتاب حاضر، اثر بزرگ استاد امیر معزی است، که پس از انتشار نخستین کتاب خود به نام *Le Guide divin dans le shi'isme originel* راهنمای الهی در تشیع نخستین جزو صاحب‌نظران برتر اروپایی در حوزه ایمان شیعی شناخته شده است. این اثر ارزشمند، هم از جهت محتوا و هم از نظر دامنه تحقیق، اگر نگوییم تنها کتاب، قطعاً از ارزشمندترین کتاب‌هایی است که به طور کلی در زمینه باورها و رفتارهای عرفانی شیعه قدیم از بدو پیدایش، دوره شکل‌گیری در روزگار امامان (ع) و بعد از غیبت امام دوازدهم (عج) و در برخی موارد تا روزگار معاصر براساس متون روایی نخستین و همچنین پژوهش‌های معاصر می‌باشد. به همین دلیل است که ترجمه این کتاب یکی از لذت‌بخش‌ترین کارهای اینجانب در این دو سال گذشته بوده است. ترجمه کتابی سترگ از دانشمند هم‌وطنی که خود از معدود شیعه‌شناسان معاصر در جهان محسوب می‌شود آن هم توسط فردی چون حقیر، زهی سعادت است. آشنایی و ایجاد رابطه دوستانه با مؤلف محترم، سخاوتمندی ایشان در راهنمایی و کمک بی‌دریغ در رفع نکات مبهم برای مترجم و تشویق پیوسته از جمله مواردی بود که به کار با تمام سختی‌اش لذت خاصی بخشید.

اتمام کاری با این بزرگی بدون حمایت و کمک تعداد زیادی از دوستان، خویشان، همکاران و استادان ممکن نیست. و نه ممکن است از همه آنها در اینجا نام ببرم. از این رو لازم می‌دانم نخست از آقای دکتر امیر معزی و مؤسسه مطالعات اسماعیلی، دکتر شفیق ساشادینا به خاطر حمایت بی‌دریغشان در فرایند کار تشکر و سپاس‌گزاری کنم. از شهرام خداوردیان و همکاران

و مسئولین محترم کتابخانه دایرةالعارف بزرگ اسلامی که با گشاده‌رویی و سخاوتمندی در دسترسی، یافتن و اجازه استفاده از منابع در مجموعه بی نظیر کتاب‌خانه کمک شایان نمودند؛ معز و فاطمه الله‌دینی به ترتیب برای کمک‌شان در آماده‌سازی کتاب‌شناسی فارسی عربی و اصلاح متن چندین فصل از نسخه‌های اولیه؛ آقای محمدحسین ساکت و ویراستار محترم و دوست بزرگوار اینجانب که با صبوری و حسن نیت مشوق بنده بودند؛ دوستان عزیزم، آقایان علی محمد غلامی که با حوصله و دقت متن نهایی را مطالعه و پیشنهادات ارزنده‌ای ارائه کردند؛ نهایتاً مرتضی هاشمی‌پور و مدیر محترم نشر نامک که زحمت نشر این کتاب را پذیرفتند. بنده خود را مدیون این عزیزان می‌دانم و از همه آنها سپاسگزارم. اگرچه اساتید و بزرگوارانی بنده را راهنمایی و کمک نموده‌اند و امیدوارم این تلاش مورد قبول دوستداران اهل بیت و عالمان و فرهیختگان واقع شود، مسئولیت تمام کاستی‌ها و نقایص به عهده حقیر می‌باشد و امید است استادان بزرگوار با راهنمایی خود بر بنده منت گذاشته تا خطاها و نقایص را برطرف سازم. سرانجام همدلی‌ها، صبوری و تشویق همسر مهربان و فرزندان دل‌بندم را که با دلداری، تحمل دوری و تنهایی در زندگی و به‌خصوص در انجام این کار یاور من بوده‌اند سپاسگزارم.

نورالدین الله‌دینی حصاروئی

تهران، پائیز ۱۳۹۳

پیشگفتار و سپاس

تنها از دهه ۱۹۷۰ میلادی (۱۳۵۰ش) و اگر نه تازه‌تر از دهه ۱۹۸۰ است، که مطالعات انتقادی در حوزه اسلام شیعی افزایش یافته و شمار شایان توجهی از پژوهشگران آن را زمینه اصلی پژوهش خود ساخته‌اند.^۱ آمارهای بی‌شماری که در رسانه‌ها به چاپ رسیده، بیانگر این است که در غرب، علاقه‌مندی عمومی به تشیع به بیش از چند سال بر نمی‌گردد. ظاهراً وقایع چشمگیری مانند، جنگ داخلی در لبنان، انقلاب اسلامی در ایران و اخیراً جنگ در عراق (و فجایع روزانه مربوط) باعث شد که به منظور توجه به خصوصیات مذهب این جامعه اقلیت اسلام که با این وجود شامل بیش از دویست میلیون معتقد است، توجه پیگیر و مستمری بشود.^۲ باورها و رفتارهای شیعه، تا به امروز نسبتاً ناشناخته مانده است و درک ضعیفی از آنها وجود دارد. توده‌های مردم اغلب تنها شاهد تظاهرات خشک‌اندیش چشمگیر همراه با تعصبات شدید هستند: زنان با پوشش سفت و سخت، افراد حکومتگر انحصارطلب، گروه‌های تلقینی، اجرای حدود در ملاء عام و مراسم عزاداری خونین. این اشکال مرکب، ابزاری برای سیاسی-اجتماعی ساختن باور دینی، به‌خصوص در مؤلفه مردمی آن، بر این حقیقت سرپوش می‌گذارند که تشیع با چندین شاخه‌اش، دارای یکی از غنی‌ترین سنن عقلانی و معنوی در اسلام است، که تاریخ آن متشکل از زندگی و آثار هزاران متکلم، مفسر، فیلسوف، هنرمند، عالم، فقیه، عارف و ادیب است؛ و اینکه، مجموعه متون شیعی، یکی از غنی‌ترین مجموعه‌ها در جهان، عملاً متشکل از هزاران اثر است.^۳ چرا چنین غفلتی وجود دارد؟ همان‌گونه که ذکر شد، مطالعات دانشگاهی علمی که مشخصاً به تشیع اختصاص داده شده‌اند بیشتر متعلق به سال‌های اخیر است؛ علاوه بر این، تعداد متخصصان غربی این حوزه به بیش از سی پژوهشگر نمی‌رسد و به این گروه باید اندک عالمان شیعی را که با استفاده از روش تاریخی-انتقادی آثار خود را به زبان‌های اسلامی به چاپ می‌رسانند، افزود. این افراد در مقایسه با پژوهشگران متخصص

اسلام سنی، که بیش از یک و نیم قرن است به پژوهش در حوزه‌های گسترده مربوط به مطالعات عربی و اسلامی می‌پردازند، تعداد بسیار محدودی است.^۴ افزون بر این، بیشتر شیعیان دانشی سطحی یا درکی ناچیز از مذهب خود دارند. تعداد زیادی، همچنان‌که در مورد همه مذاهب است، متون اساسی مذهب خود را مطالعه نمی‌کنند و به دانشی که از مقامات مذهبی دریافت می‌کنند، تکیه دارند. مقامات مذهبی هم، چه متکلمان، رهبران مذهبی، نظریه‌پردازان سیاسی یا رهبران طریقت‌های عرفانی، باز هم همچنان‌که مورد کلی است دیدگاهی مربوط به مسائل مذهب ارائه می‌کنند که جانبدارانه و اغلب یک‌طرفه است. فراز و فرودهای تاریخی و در نتیجه رقابت‌های عقیدتی را هم باید در نظر داشت؛ پی‌آمدهای درون خود تشیع، از قرون وسطی، نه فقط شامل طرد متفکرانی می‌شد که «منحرف» خوانده می‌شدند بلکه ممیزی متونی را در بر می‌گرفت که آن‌ها را مشکل‌ساز می‌دانستند.^۵

نهایتاً اینکه تشیع خود را در منابع بنیادی به عنوان عقیده‌ای باطنی و تعلیمی تعریف می‌کند و خویش را به آسانی آشکار نمی‌کند. آنها بر این باورند که مؤمنان به سه گروه تقسیم شده‌اند: عام، خاص و خاص‌الخاص یا خاص‌الخاصه. باید پذیرفت که این طبقه‌بندی معمولاً به مسلمانان به طور عموم نیز اطلاق می‌شود آنجا که، اکثریت مسلمانان سنی را عام، شیعیان را خاص و شیعیان رازآشنا را خاص‌الخاص می‌نامند. به هر حال این طبقه‌بندی به درون تشیع هم اطلاق می‌شود و در این مورد، مؤمنان معمولی شیعه عام‌اند؛ عالمان ظاهری که در تعلیمات ظاهری شیعه تبحر دارند خواص‌اند؛ و عالمان باطنی، که به اسرار علوم خفیه آشنا شده‌اند، خاص‌الخاص‌اند. ماهیت عقیدتی و تعلیمی این سرّ وقتی بیشتر ربط پیدا می‌کند که اقرار کنیم این نگرش سه‌گانه به بشریت، بر حقیقت دیگری پرده می‌افکند که مطابق آن انسان‌ها سه دسته‌اند: استادِ تعلیم، شاگردِ رازآشنا و دشمنِ جاهل.^۶

در حدیثی که سلسله سند آن به چند تن از امامان شیعه بازمی‌گردد، آمده است: «امر [تعلیمات] ما پوشیده است و آن شامل ظاهری است و باطنی و باطن باطن». در چنین شرایطی است که انتظار می‌رود بخشی از آموزه‌های مذهبی، بی‌تردید آنها که اساسی‌ترین به حساب می‌آیند، به وسیله قواعد همه عقاید باطنی محافظت شوند. بنابراین، استفاده از برخی از شگردها در تشیع که نشانگر شکل‌های مختلف حوزه سرّی: حفظ اسرار و رازداری یا تقیه و کتمان که به تقیه راهبردی مؤمن در مورد وابستگی و گرایش مذهبی‌اش به هنگام روبه‌رو شدن با خطر اشاره دارد، به وی مربوط می‌شود. این رفتار معنای پنهان دیگری هم دارد، یعنی حفظ آن دسته از آموزه‌های اعتقادی که سرّی محسوب می‌شوند از «کسانی که لایق آن نیستند». فرایند فرهنگی نیز وجود دارد اینکه با عمل برخی از نویسندگان به نام «تبدیل‌العلم» — یا پراکنده‌سازی دانش که متشکل است از ریز کردن (به قسمت‌های ریز تقسیم کردن) آموزه‌های سرّی و پخش نمودن

آن در سراسر قسمت‌های مجموعه آموزه‌های گوناگون — به این نتیجه می‌رسیم که تنها عالم ثابت قدم آشنا با موضوع، قادر به کشف این عناصر نامتجانس و بازسازی یک کل منسجم خواهد بود.^۷ با همه این دلایل گوناگون، پاره‌ای از آموزه‌های تشیع برخی ذاتی و برخی عرضی پوشیده و تا اندازه‌ای ناشناخته باقی مانده است.

پژوهش‌هایی که کتاب حاضر را تشکیل می‌دهند، به بررسی برخی از جنبه‌های عرفانی و تاریخ تشیع، که کمتر بررسی شده‌اند، می‌پردازند و بین سال‌های ۱۹۹۲-۲۰۰۵ در مجلات تخصصی و نشریات علمی مختلف به چاپ رسیده‌اند. این پژوهش‌ها با هم یک رشته از «جنبه‌های امام‌شناسی دوازده‌امامی» را تشکیل می‌دهند (نک. کتاب‌شناسی) و چهار مقاله دیگر در اینجا ضمیمه آنهاست. این مقالات، خود به‌روز شده و در نظمی سامان‌یافته قرار گرفته‌اند و در پی آن‌اند تا انسجامی را به وجود آورند که پیشتر بازسازی آن در مورد عقاید و رفتارهای مذهبی شیعه، دشوار بود.^۸ دو بخش اول این کتاب درباره پیدایش و رشد اولیه تشیع است.

فصل اول اصطلاح «دین علی» که، باورهای عرب باستانی با مفاهیم یهودی، مسیحی و قرآنی آیین خویشاوندی و خانواده مقدس را ترکیب می‌کند، نشانگر هسته اولیه آن چیزی است که بعدها قرار بود به تدریج و به طور قابل ملاحظه‌ای توسعه یابد و مذهب تشیع را تشکیل دهد.^۹ فصل دوم تاریخ شاهزاده ساسانی، شهربانو — یکی از آن اسطوره‌هایی که گاهی همراه با اهمیت تاریخی است و بیش از اهمیت وقایع حقیقی — که در میان چیزهای دیگر، ابزار اولیه‌ای بود برای وحدت شیعیان و ایرانیانی که به این مذهب گرویده بودند، پس به احتمال فراوان این خود انگیزه‌ای بود در پذیرش برخی عنصرهای اعتقادی ادیان باستانی ایرانی در شیعه، به‌ویژه آیین مزدایی و دین مانی.^{۱۰}

فصل سوم تا هشتم به جنبه دوگانه شخص امام اختصاص یافته است،^{۱۱} یعنی عناصر قدسی (لاهوئی) و بشری (ناسوتی) و واسطه‌های بین این دو عنصر؛ نظرات کلامی که به ماهیت و مرتبه وجودی امام به عنوان «ولی‌الله» مربوط‌اند؛ نقش مرکزی تعلیم و رازداری و مؤمنان و دوگانگی وجودی و انسان‌شناسانه در شیعه.

در فصل سوم، الوهیت امام وجودی/کیهانی از طریق منشور سخنان تناقض‌گونه منسوب به امامان تاریخی^{۱۲} مورد تحلیل قرار گرفته است در حالی که دو فصل بعدی مربوط است به حلول تدریجی امام کیهانی در انسان و اهمیت کیهان‌زادی و کیهان‌شناسی او در ترازوی قدسی. پس، ظهور نقش امام به عنوان عرضه‌کننده معرفت الاهی (امام تاریخی) در این جهان و این زمان و نهایتاً، خود محتوای این معرفت (امام کیهانی).^{۱۳} با بررسی شخص «راهنما» به عنوان بصیر معجزه‌گر،^{۱۴} مرجعیت عالی دنیوی و روحانی و وجود متجلی،^{۱۵} فصل‌های شش و هفت